

Юрій Поліщук

УКРАЇНСЬКА І РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ
XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТОЛІТЬ
ПРО ВИТОКИ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ

У статті представлені різні точки зору українських і російських дослідників XVIII – середини XIX ст. на витоки етнокультурної ідентичності українців.

Ключові слова: *етнокультурна ідентичність, Україна, Малоросія, Давня Русь, Київська Русь, Росія, українці, малороси, козаки, росіяни, великороси.*

Polischuk Yu.M. The Ukrainian and Russian historiography of 18th – the middle of 19th of centuries about sources of ethnocultural identity of the Ukrainians.

Various of views of the Ukrainian and Russian researchers of 18th – the middle of 19th of centuries on sources of ethnocultural identity of the Ukrainians are presented in the article.

Key words: *ethnocultural identity, Ukraine, Malorossiya, Ancient Rus, Kyiv Rus, Russia, the Ukrainians, the Malorossians, the Cossacks, the Russians, the Velikororossians.*

Політичне, етнокультурне життя сучасної України вказує на те, що й сьогодні український народ до певної міри залишається у стані етнічної, ідеологічної, мовної, конфесійної та політичної розпорошеності. До того ж, це активно культивується певними

політичними силами як в самій Україні, так і в РФ. Тому дослідження теми пошуку етнокультурної ідентичності населенням України на різних історичних етапах є надзвичайно актуальним. Не в останню чергу це стосується періоду, коли на переважній більшості українських земель панувала Російська імперія. Адже саме у цей час «... у національно-визвольних рухах народів, що мешкали на території України, як і в західноєвропейському, особливо після «весни народів» – буржуазно-демократичних, національних революцій 40-х рр. XIX ст. в Європі, почали формуватися модерні національно-державницькі ідеї. Україна не була винятком», – стверджує український дослідник Г. Касьянов [1, с. 346].

Потрібно зазначити, що різні аспекти цієї проблеми цікавили дослідників досить давно, що привело до появи значної кількості праць з цього питання. Їхній історіографічний доробок умовно можна поділити на три групи: 1) праці дореволюційних авторів (XIX – початок XX ст.); 2) дослідження, які побачили світ у радянський період; 3) науковий доробок сучасних українських і закордонних учених. Кожен етап історіографічного процесу відзначається своєю особливою змістовою наповненістю, що пояснюється впливом ідеологічних чинників і перебігом суспільно-політичних процесів як в Україні, так і загалом у країні, до складу якої вона входила.

Особливий інтерес викликають праці дореволюційних авторів, які заклали основи дослідження цієї проблеми і на тривалий час визначили основні напрями дослідницької роботи своїх наступників.

Проведений аналіз свідчить, що науковці неодноразово зверталися до дослідження доробку своїх попередників з питань історичного розвитку України наприкінці XVIII – на початку XX століття [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Проте низка аспектів цієї проблеми ще вимагає певної конкретизації. Особливо це стосується досліджень з проблем пошуку витоків етнокультурної ідентичності населенням України в українській і російській історіографії. Це зумовило інтерес автора до зазначеної проблеми.

Розчленування України, що мало місце у другій половині XVII ст., фактично призвело до існування двох Україн – Лівобережної – Гетьманщини, яка понад століття користувалася правами внутрішньої автономії у складі Російської імперії, і Право-

бережної, що залишилася під пануванням Речі Посполитої. Ця роздвоєність відбилася на «українському національному житті». Результатом цього, як пише Д. Дорошенко, стало те, що «Лівобережна Україна з її історичними традиціями та почуттям місцевого патріотизму стала батьківщиною українського національного відродження. Правобережна Україна з її спольщеним дворянством не брала участі у цьому відродженні, а навпаки, стала тереном відродження польської державно-національної ідеї» [9, с. 278].

Така ситуація мала безпосередній вплив на розвиток історичних знань в Україні. На думку І. Колесника, саме на Лівобережжі історичні знання вперше набувають наукових форм. Цьому сприяло те, що в умовах бурхливого політичного життя другої половини XVII – XVIII ст. соціальна еліта українського суспільства – козацька старшина – набирає все більшої економічної та політичної сили і починає виступати оборонцем культурних і, до певної міри, державницьких традицій України, старосвітського укладу життя та звичаїв [6, с. 136 – 137].

На початку другої половини XVIII ст. Санкт-Петербург розпочав активний наступ на автономні права Гетьманщини. Зокрема, царський уряд ліквідував митні кордони між Україною і Росією, що підірвало самостійну економіку України. Було знищено гетьманське правління й уся влада передана Малоросійській колегії на чолі з графом П. Рум'янцевим, перед яким Катерина II поставила завдання «викоренити серед українців фальшивий погляд на себе як на народ, цілком відмінний від москалів» [9, с. 42]. Виконуючи його, російська влада почала активно ліквідувати усі відмінності Гетьманщини від інших регіонів імперії, боротися з «українською самобутністю». Це викликало спротив. Виразником «малоросійського патріотизму», історичних прагнень та інтересів українського народу виступила найбільш освічена та культурна частина українського громадянства – козацька старшина. Саме в її середовищі виникає рух щодо дослідження свого коріння, своєї минувшини. Спочатку їхні розшуки не йшли далі генеалогічних розвідок і довідок стосовно своїх предків. Хронологічно вони обмежувалися козаччиною, до якої сягала своїм корінням більшість старшинських родів. Поступово коло зацікавлень розширювалося. Найбільш допитливі почали досліджувати витоки гетьманського устрою, господарську

діяльність, соціальні стосунки, побут і звичаї населення України тощо. У центрі уваги авторів XVIII ст. було також питання походження власного народу. В основі їхніх підходів лежала концепція «сарматизму», яка панувала в українському історіописанні та публіцистиці під впливом польської історіографії XVI – XVII ст. «Український сарматизм» (козаки походять від сарматів) виникає у XVII ст., що яскраво видно з Густинського літопису (1623 – 1627 рр.). Складовими концепції «українського сарматизму» у цій роботі, як вважає І. Колесник, були ідея єдності усіх українських земель та історичної тяглості України і Київської Русі [6, с. 147 – 148].

У XVIII ст. концепція «сарматизму» занепадає, натомість поширюється її різновид у формі «хозаризму». Зокрема, на позиціях «хозаризму» стояли такі відомі козацькі літописці, як Г. Граб'янка і С. Величко. Перший з них подає історію України через політичні події XVI – XVII ст., а також через екскурси до найдавніших часів. Під назвою український народ він розумів тільки козаків, яких він виводив із хозар [10].

С. Величко у роботі «Сказання про війну козацьку з поляками...» головну увагу приділив «героїчному минулому козацько-руських предків». При цьому під назвою «український народ», на відміну від Г. Граб'янки, він розумів не тільки козацтво, а й інші верстви українського суспільства. У тексті С. Величко активно використовує назви «Малоросійська Україна», «Україна Малоросійська», а як частини єдиного цілого – назви «цьогобічна» (Лівобережна) і «тогобічна» (Правобережна) «Малоросійська Україна» [11; 12].

У 30-х рр. XVIII ст. в освічених колах України все більше проявляється прагнення до «систематичної історії України». Підходи, якими послуговувалися у цей час не тільки українські, а й російські дослідники, були викладені (орієнтовно Інокентієм Гізелем) у другій половині XVII ст. в «Синописі». Вперше він був надрукований у 1674 р. і перевидавався 34 рази. Основними його ідеями були православний панславізм і «прославлення» Києва як найдавнішого православного центру усієї Русі. На думку О. Толочка, «Синопис» заклав основи положення про те, що «Мала Русь» є частиною більш широкого православного світу, що корінням сягає часів Київської Русі. Тому перебування України у складі Росій-

ської держави, вважає автор, було зумовлене самою історією, а киево-руське минуле малоросіян робило їхнє російське підданство поверненням до природного ходу історії [8, с. 143].

У 30-х рр. XVIII ст. світ побачило «Краткое описание Малоросии», в якому анонімний автор викладає історію України починаючи з давньокіївського періоду, «стараючись поставити козацький період в генетичний зв'язок з княжою добою» [5, с. 30]. Це була перша спроба повної історії України.

З середини XVIII ст. історіописання у формі «козацьких літописів» почало себе зживати. Застарілою була форма викладу – за роками або у вигляді компіляції з різних повістей, бароковий стиль мислення, відсутність критики джерел [6, с. 171]. Після ліквідації Гетьманщини світ побачили фактично останні такі праці, які нібито підводять підсумок пережитої доби самостійного, а потім автономного існування краю. Автором першої був представник козацької старшини П. Симоновський. Ця робота для нас цікава тим, що в ній автор порушує питання походження українців. Давню історію свого народу він утотожнює з історією походження козацтва. При цьому П. Симоновський додержується версії Г. Греб'янки про його скіфсько-хозарське походження. Частину скіфів автор літопису ототожнює з Руссю. Давню Русь він розглядає як спільний період в історії російського та українського народів. Різниця між ними наступила тоді, коли «українське населення перейшло під литовське і польське володіння» [13].

Автором другої праці був С. Лукомський. В його «Собрании историческом...» висвітлюються події литовсько-козацького періоду української історії. Єдиним, що відрізняло твір С. Лукомського від його попередників, було те, що українських козаків він виводить не від сарматів, скіфів, чи хозар, а доводить їхнє автохтонне походження [14, с. 323 – 372].

Потрібно зазначити, що з середини XVIII ст., паралельно з представниками української козацької старшини, проблеми козацької історії (походження українського народу) порушували і росіяни. Першими такими «дослідниками» регіону стали російські офіцери та інженери, які прокладали маршрути і дороги, складали карти, проводили переписи населення. Однією з перших таких розвідок стала робота Семена Мишецького, який чотири роки прожив

на Запорозжжі. Підготовлена на основі власних спостережень і вражень, виявлених письмових документів, вона дає свою версію виникнення запорозького козацтва, його внутрішнього устрою та побуту. Зокрема, автор виводить козацтво ще з давньокіївського періоду, схиляється до його автохтонного походження [15].

Зрозуміло, що на позицію влади й офіційної російської історіографії значний вплив справляла ідеологема «Москва – третій Рим». Її появу пов'язують з іменем старця псковського Єлізарова монастиря Філофея (бл. 1465 – 1542 рр.). Ця формула стала класичним проявом месіанської концепції Москви як третього Риму і справила великий вплив на розвиток державної ідеології російського самодержавства.

Реформи XVIII ст. призвели до того, що на ґрунті цієї концепції сформувався новий підхід до ролі Росії в цивілізаційному процесі, а саме – про її особливу роль зв'язуючої ланки між Сходом і Заходом, між віком минулим і майбутнім. Своєрідною «лабораторією» цієї ідеї стало «Товариство любомудрія» (1823 – 1825 рр.) на чолі з князем В. Одоєвським (1803 – 1869 рр.), а в розгорнутому вигляді вона була сформульована в його філософському романі «Русские ночи» [16].

Схожі ідеї у цей час виношував і П. Чаадаєв (1794 – 1856 рр.). Вони були викладені у його «Философских письмах» [17].

Першим науковий підхід до вивчення історії України застосував офіційний «російський історіограф», академік Герхард-Фрідріх Міллер, який, працюючи над архівними джерелами до російської історії, звернув увагу і на українські матеріали. У 1760 р. в часописі «Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащих» він надрукував статті «О начале и происхождении казаков» та «Известия о казаках запорожских». Це були перші друковані праці з української історії. Крім того, Г.-Ф. Міллер підготував ще низку статей із зазначеної проблематики. Вони були опубліковані уже після його смерті О. Бодянським («Записка о малороссийском народе и о запорожцах», «Сокращенное уведомление о малой России», «Рассуждение о запорожцах и краткая выписка о малороссийском народе и запорожцах») [18].

Але ці та інші праці XVIII ст. не давали відповіді на такі засадничі питання, як «Хто такі українці (малороси)?» і «Чим є Україна

(Малоросія) і Росія?». Понад те, як підмітив сучасний український історик О. Толочко, «два «відкриття» початку ХІХ ст. – відкриття Малоросії та Києва – поставили перед російською, а згодом і перед українською думкою низку питань про початок, протяжність і співвідношення двох історій» [8, с. 176].

Перша спроба укладання наукової історії України в Україні була здійснена, за висловом Д. Дорошенка, «зукраїнізованим німцем російської служби» [8, с. 63], військовим інженером, генерал-майором О. Рігельманом. У 70 – 80-х рр. ХVІІІ ст. він підготував історію України від часів Кия, Щека і Хорива і до 80-х рр. ХVІІІ ст. Певне місце у роботі належить і засадничим питанням походження українського народу. Автор, зокрема, відкидає скіфсько-хозарську концепцію козацьких літописців і додержується слов'янської версії походження козацтва. Прабатьківщиною слов'ян він вважає область між Дніпром, Дністром та Віслою. Виникнення козацтва О. Рігельман датує Х ст., коли з'явилися «косаки» або «козаки», які то служили київським князям, то воювали з ними. Згодом на землях України з'явилися татари, а в ХІV ст. – черкеси. Потрібно зазначити, що автор досить часто вживає терміни «Україна» та «українці» [19].

Наступним кроком у напрямі підготовки наукової (критичної) історії України стала поява роботи Якова Марковича «Записка о Малороссии, ее жителях и произведениях». Її перша частина була надрукована у Санкт-Петербурзі у 1798 р. На думку І. Колесника, це була перша спроба дати не традиційну воєнно-політичну історію, як це робилося раніше, а показати історію громадянського суспільства. «Вперше історія України постала не як героїчна історія козащини, Хмельниччини, нескінченних воєнних бунтів, а як історія суспільства, внутрішнього життя українського народу» [6, с. 180].

Розкриваючи витоки українства, автор наголошує, що Україна є колискою «Россов», предками ж «росів» були сармати, скіфи і слов'яни. Старокиївський період він розглядає як давній період «малоросійської історії». Козацтво виникло на початку ХVІ ст. як бойовий загін боротьби з кримськими татарами. Назву «козак» він виводить від татарського – «легкоозброєний». Саме від цих козаків, на думку Я. Марковича, й пішли українці, які становили «малоросійське військо». Рештками цього війська були тогочасні козаки, які вже не воїни, а сільські мешканці. Цікавими є роздуми

автора про особливості «характеру малоросіян» залежно від регіону проживання. Національний характер малоросіян, вважає він, формувався навколишньою природою [3].

Підбиваючи підсумок розвитку української історіографії XVIII ст., потрібно констатувати, що вона відчувала себе частиною, «гілкою» загальноросійської історії. Українських істориків-аматорів та антикварів XVIII ст. відрізняв глибокий місцевий патріотизм, любов до рідного краю, його минулого, проте усі вони писали російською мовою і були проникнуті переконанням, що Україна – це частина російського імперського світу [3, с. 203].

Схожа ситуація склалася й у російській історичній думці. Ідея про історичну «руськість» Малоросії, через її зв'язок із давнім Києвом, міцно вкорінилася в російських історичних і географічних «лексиконах» і підручниках другої половини XVIII ст. [7, с. 356].

Кінець XVIII століття ознаменувався для Російської імперії приєднанням Правобережної України і появою нових викликів в її етнополітичній сфері. Ставлення Санкт-Петербургу до нової території та її населення були визначенні Катериною II уже після другого поділу Польщі, коли вона звеліла виготовити «на честь цієї події» пам'ятну медаль. На її лицьовому боці зобразили портрет імператриці, а на зворотньому – карту приєднаних земель із написом «Отторженная возвратих» [20, с. 229]. Тобто, уже в перші дні приєднання Правобережної України до імперії царизм розглядав її як «исконно российские земли». Конкретніше основи поведінки влади щодо України були викладені в листі Катерини II до князя В'яземського: «Треба викоренити звихнену думку (українців) вважати себе окремим народом, іншим від тутешнього (московського). Мала Росія... – це провінція... треба, щоб вони помосковились і перестали дивитися (на нас) як вовк у лісі» [21, с. 35]. В подальшому політика влади щодо населення України була просякнута трьома основними принципами: «православ'я, самодержавство, народність». Вони утверджувалися пануванням російського етносу, посиленням асиміляції іногородців, ліквідацією їхніх традицій і звичаїв. Усе це повною мірою відчули на собі й українці. У контексті цих владних підходів розвивалася й офіційна російська історіографія стосовно етнокультурної ідентичності населення українських земель і, в першу чергу, українців.

Як і у випадку з Лівобережною Україною, першими дослідниками Правобережжя стали російські військові та чиновники. На особливу увагу заслуговує діяльність офіцерів Генерального штабу царської армії щодо вивчення ресурсів Російської імперії в цілому та її окремих губерній [22; 23]. Підготовлені ними праці містять цікаві дані про етнонаціональний склад населення України, особливості їх розселення та господарської діяльності. За військовими в регіоні з'являлися чиновники, які чи за офіційним дорученням, чи з власної волі «описували все побачене» або «готували статистичні описи» нових територій. Однією з перших таких робіт стали «Волынские записки, сочиненные Степаном Руссовым в Житомире», які були опубліковані у Санкт-Петербурзі у 1809 р. У них автор виклав свої враження про Волинь та її історію. В основу викладу матеріалу були покладені підходи офіційної російської історіографії. Регіон автор вважав невід'ємною частиною Російської імперії, який через тривалий час повернувся до складу Росії. При цьому автор не використовував назву «Україна», «український народ». Місцеве населення він називав «польським і російським», місцевою мовою вважав польську [24].

Були й інші описи Правобережної України, в яких автори головну увагу зосереджували на «польськості регіону» і необхідності повернення сюди «російського духу». На думку російських авторів Правобережжя не було територією «малоросійської історії». Тут «усе давно польське», а перед тим – «російське» [25; 26].

Польське повстання 1830 – 1831 рр. змусило владу шукати «докази» етнічних та історичних прав Росії на Правобережжя. Для цього влада почала створювати в регіоні спеціальні органи. Поштовою для цього став датований 1840 р. лист попечителя Київського навчального округу С. Давидова до міністра народної освіти про те, що виявлення та збереження у західних губерніях «руських старожитностей» буде слугувати «очевидним доказом прав імперії на володіння країною, яка споконвічно належала племені св. Володимира» [27, с. 132]. У листопаді 1843 р. в Києві почала працювати «Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при Київському, Волинському, Подільському генерал-губернаторі». Основними її завданнями був збір, вивчення речових і письмових пам'яток старовини. Упродовж 1840 – 1850 рр. комісія опублікувала чотири томи

«Памятников», із 1859 р. розпочато видання «Архиву Юго-Западной России». Члени Тимчасової комісії ввели у науковий обіг значний масив матеріалів, присвячених історії заселення регіону, розгортанню суспільно-політичних рухів, охарактеризували побут місцевого населення та колоністів, розкрили особливості шляхетського самоврядування міст Правобережжя тощо. Значну роль у цьому відіграли М. Максимович, В. Домбровський, М. Іванишев та ін. [28, с. 8 – 11].

Помітною подією у розвитку української історичної думки стала поява на початку XIX ст. «Історії русів», яку опублікував О. Бодяньський у Москві у 1846 р. у «Чтениях Общества Истории и Древностей Российских», а також окремим виданням. Як підкреслює В. Кравченко, вона стала «альтернативою національним російському та польському історичним наративам, що заперечували окремішність українського історичного процесу» [7, с. 302]. Автор вважає українців автохтонним населенням України, яке створило свою державу з центром у Києві. Тому саме вони є прямими спадкоємцями Київської Русі.

Фактично це була перша політична історія України. Їй притаманні й певна тенденційність, недостатня документальна обґрунтованість тверджень, неточності, відверті фантазії автора стосовно деталей історичних подій, але її автор стояв на патріотичних позиціях і ним рухало гаряче бажання не тільки розібратися в хитросплетіннях національної історії, а й допомогти своєму народові в ознайомленні з його «славним минулим». Враховуючи це й критично оцінюючи «Історію Русів», Д. Дорошенко зазначав, що ця праця «дуже мало прислужилася науковому дослідженню українського минулого, але допомогла пробудженню національної думки» [5, с. 52].

Прямим наслідком «Історії русів» можна вважати появу «Історії Малої Росії со временъ присоединенія оной къ Россійскому Государству, при царь Алексъ Михайловичъ, съ краткимъ обозрениемъ первобытного состоянія сего края» Д. Бантиш-Каменського, яка протягом XIX – початку XX століття витримала чотири видання (1822, 1830, 1842 і 1903 рр.). У ній автор подає огляд історичної долі українських земель з найдавніших часів і до кінця XVIII століття. Виклад історії «Малоросії» він почав з опису походження і кордонів розселення древніх слов'ян, їхньої традиційно-

побутової культури і звичаїв, підкреслюючи автохтонність населення українських земель. Д. Бантиш-Каменський досить переконливо показав головні етнічні риси українців у XVIII ст., що відрізняли їх від росіян. Але в роботі він нерідко власне українські землі називає «Росією», а сам текст просякнутий надзвичайною лояльністю до російської держави.

Одне з центральних місць у роботі належить історії козацтва. Проте автор у різних виданнях своєї праці дотримувався різних версій щодо його походження. Так, якщо у 1-му виданні він пише про місцеве походження козацтва, то в наступних трьох – про те, що запорожці переселилися на Подніпров'я з Кавказу. Швидше за все така метаморфоза сталася під впливом праць офіційного імперського історіографа М. Карамзіна [29].

Не позбавлена праця Д. Бантиш-Каменського й інших неточностей, методологічних помилок тощо. Крім того, їй не вистачало, як зазначив Д. Дорошенко, «патріотичності та національного ентузіазму» [5, с. 77].

Потрібно зазначити, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. російська думка, на відміну від влади, ще не вважала «Україну» невід'ємною частиною «своєї ідентичності», а українську історію – «підрозділом великої російської історії» [8, с. 63]. Яскравим прикладом цього є поява в «Московском тереграфі» статті московського журналіста, письменника та історика М. Полевого, який у відповідь на «Історію Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського запропонував свій підхід до історії України та Росії [30]. В її основі лежала ідея розмежувати їх і створити нову, національну концепцію російського історичного процесу. Зокрема, він заперечував етнічну й історичну спорідненість великоросів і малоросів, заявляючи, що Малоросія ніколи не була «древнім надбаням» Росії (як писав М. Карамзін). «Ми обрусіли їхніх аристократів, поступово знищили місцеві права, ввели свої закони, звичаї... але за усім цим обрусіти тубільців не встигли, так же як татар, бурятів і самоїдів». «У цій народності [ми] бачимо тільки два основних елементи стародавньої Русі: віру і мову, але і ті змінилися з часом. Усе інше є не нашим: фізіономіка, звичаї, житло, побут, поезія, одяг» [31, с. 164].

Більш детально свої погляди М. Полевой виклав у шеститомній «Історії русского народа», написаній, на думку українського

дослідника В. Кравченка, у дусі відвертої ідейної опозиції до «Истории государства Российского» офіційного імперського історіографа М. Карамзіна [7, с. 356].

Серед його підходів варто виділити такі:

1. Русь – це Росія. «Чистими русами» є лише етнічні росіяни. Вони ж мають володіти давньоруською історико-культурною спадщиною. Після монголо-татарської навали Русь вціліла лише на півночі (Суздаль, Владимир, Ярославль, Ростов, Москва, Тверь тощо). Саме тут, на уламках давньої Русі, виник «зовсім інший народ, зовсім нове утворення» [32, с. 202, 266].

2. Малоросія – не Росія. М. Полевой стверджував, що територія Малоросії не була «руськими областями», а Київ ніколи не був її осередком. Початки української окремішності він пояснює наслідками монголо-татарської навали, литовськими і польськими впливами, під які згодом потрапили південноруські землі. Як результат, тут утворився зовсім інший народ, хоча і рідний руським областям, з іншими звичаями, повір'ями і навіть назвою [32, с. 317].

3. Київська Русь – не Росія й не Малоросія. Вона взагалі ніколи не була цілісною державою, а «федеральним союзом» [33, с. 527].

4. Малоросія має власну, окремішню від великоросійської, історію. На думку М. Полевого, малоросійський народ бере свій початок з козаччини. До нього він ставився негативно, оскільки воно керувалося власними інтересами, які не завжди збігалися з інтересами Російської держави [30].

Таким чином, як зазначає сучасний український дослідник В. Кравченко, М. Полевой «завдав удару по архаїчній «слов'яноруській» ідентичності та її історичній мітології з позицій модерного, ексклюзивного російського націоналізму. Він зробив першу в російській історіографії спробу розмежувати історичний процес українців і росіян, узявши за основу етнокультурні особливості обох народів. ...спробував реконструювати архаїчне на той час уявлення про «слов'яноруську» або «давньоруську» спільноту, використавши одні її елементи (великоросійські) як будівельний матеріал для нової російської національної культури й відкинувши як непотріб інші, у цьому випадку – малоросійські» [7, с. 363 – 364].

Проте «почин» М. Полевого не був підтриманий ані у владних коридорах, ані в наукових колах Санкт-Петербургу. Російські тра-

диціоналісти засудили його експерименти. Яскравим прикладом цього є відповідь історика С. Русова, в якій останій відстоював тезу про «руськість» малоросів і добру славу «захисників православної віри» – козаків [34, с. 9].

Виступили проти М. Полевого й малоросійські (українські) інтелектуали (М. Максимович, О. Бодяньський, М. Маркевич та ін.), які активно доводили «першість Малоросії» на Київ, відстоювали історичні заслуги козацтва, шукали в українській мові та фольклорі «джерела слов'янщини» і навіть закладали наріжний камінь майбутньої слав'янської федерації «під берлом руського царя». Зрозуміло, що ніхто з них не вийшов за межі постулату про «нероздільність південної і північної Русі» і лише доповнював своїми працями загальноросійський імперський «великий наратив» [7, с. 364 – 365].

У 30-ті рр. XIX ст. російський міністр народної освіти С. Уваров сформулював головну ідеологічну доктрину Російської імперії – «самодержавство – православ'я – народність». На думку дослідників, одним з її розробників був професор кафедри російської історії Санкт-Петербурзького університету М. Устрялов, який в подальшому став головним провідником тріади «офіційної народності» на практиці. У 1836 р. він захистив докторську дисертацію на тему «О системе прагматической русской истории», в якій виклав «звичайну схему» російської історії, що повністю відповідала курсу визначеному С. Уваровим [35]. Керуючись нею, М. Устрялов у 1837 – 1841 рр. підготував та опублікував «Русскую историю» (п'ять томів), яка стала офіційним підручником для студентів [36]. Крім неї вчений підготував ще підручники з російської історії для гімназій і для реальних училищ. Це були офіційні та єдині підручники, по яких здійснювалося навчання в усіх навчальних закладах Російської імперії аж до 60-х рр. XIX ст. Вони були першими професійними дослідженнями, які подавали російському суспільству історію Російської держави з найдавніших часів і до середини XIX ст. У них учений доводив, що Росія як цілісна держава та російська нація існували з часів Київської Русі. Він виступив з позицій «збирання руських земель» щодо України середини XVII ст., зобразивши Переяславську раду 1654 р. як «союз двох Росій». Фактично М. Устрялов остаточно інтегрував до загальноросійського історичного наративу «детальний виклад історії України XVI і XVII ст.», подовживши

життя інклюзивному слов'яно-руському потрактуванню «спільної» історії українців і росіян [7, с. 367].

Підходи цього російського історика повністю вписуються у запропоновану сучасним українським дослідником М. Михальченком формулу розвитку російської історіографії: «неважливо як було насправді, головне, що написано в підручниках» [37, с. 109].

Як відомо, одним з головних факторів етнокультурної ідентичності є мова [38, с. 20 – 21], тому не дивно, що питання української мови теж було в полі зору як українських, так і російських інтелектуалів. На думку більшості останніх «необхідно було назавжди припинити будь-які мовні, лінгвістично-філологічні докази існування самотності мови і народу, що мешкав на обширній території між Дінцем, Дніпром, Бугом, Дністром і до Вісли. Необхідно було переконати суспільство, що цей народ є лише гілкою російського етносу [39, с. 50]. Зрозуміло, що такий підхід не поділяли українці. Результатом цих розбіжностей стала розпочата у 30-х роках XIX ст. дискусія про українську мову, перспективи її історичного розвитку. З російського боку у ній брали активну участь М. Погодін, М. Добролюбов, В. Белінський, М. Греч, Г. Сабінін, М. Катков, з українського – О. Бодяньський, М. Максимович, П. Білецький-Носенко, М. Костомаров тощо [39, с. 50 – 52].

Не вдаючись у детальний аналіз ходу цієї дискусії, зазначимо, що досить часто вона виходила за лінгвістично-філологічні межі і перекидалася на проблеми визначення етнокультурної ідентичності українців. Зокрема, російський вчений М. Погодін у журналі «Московитянин» заперечував автохтонність української мови та її слов'янське коріння, безапеляційно заявляв про «тюркське походження малоросів» [41]. У наступних своїх роботах М. Погодін запропонував теорію, згідно з якою з давніх часів Південна Русь була заселена великоросами, які і заклали на цих землях початок історії, що згодом була продовжена в історії володимиро-суздальській, а ще пізніше – московській. Тому саме великороси створили ту культуру і мову, тип державної традиції (княжий), безпосередніми спадкоємцями яких стала Північна Русь, Московське велике князівство, а потім і Великоросія. На думку М. Погодіна, це відбулося тому, що великороси під натиском монголо-татарської орди змушені були масово, майже «поголовно» емігрувати на північ,

забравши із собою все, що їм належало: мову, писемність, літературу, фольклор, політичні традиції та інститути. У XIV ст. спустошені землі південної і західної Русі заселили нові народи, які прийшли з Карпат. Новоутворена народність отримала згодом самоназву – малороси [40, с. 183 –186].

Таким чином, М. Погодін, відмовивши українцям у праві на його споконвічну територію, на якій він проживав, на його історичну та духовну спадщину, на Київську Русь, визнав їх особним етносом зі своїм власним історичним шляхом розвитку.

Проти підходів М. Погодіна активно виступив М. Максимович, який протягом 1856 – 1857 рр. підготував одинадцять статей, об'єднаних під назвою «Филологические письма к М.П. Погодину». Вони публікувалися у слов'янофільському журналі «Русская беседа». В них М. Максимович аргументовано доводив, що українці (малоросіяни) «залишилися донині в своєму рідному Київському краї, в своїх старовинних містах і селах зі своїми переказами і звичаями, – ми залишилися на корінні, з якого не в силі були зірвати нас урагани і бурі, навіть гроза батиева» [40, с. 209, 230]. «... У давні часи ми і наша земля називались власне Руссю і руською землею, а наш південний діалект називався руською мовою» [40, с. 209]. У 1857 р. М. Максимович опублікував останній лист М. Погодіну, який назвав «О мнимом запустении Украины в нашествие Батиево и населении ее новопришлым народом». У ньому він спростовував «історичну» частину теорії М. Погодіна і доводив, що ніякого занепаду українських земель не було і, відповідно, не було й переселення [42].

М. Погодін відповідав на «листи М. Максимовича». Ці відповіді теж друкувалися на сторінках тієї ж самої «Русской беседы», і двічі йому у своїх листах заперечував М. Максимович.

На думку сучасного російського дослідника О. Міллера, переписка між Максимовичем і Погодіним була чи не першою спробою «розділити Русь», коли за допомогою історичних аргументів намагалися обґрунтувати права на територію, на встановлення того чи іншого варіанта «етнічної ієрархії» [43, с. 71].

У середині XIX ст. у російському суспільстві активізувався пошук місця та ролі Росії, російського етносу у світовому (європейському) історичному процесі. При цьому сформувався два

підходи. Представники першого – «слов'янофіли» (О. Хом'яков, І. Кіреєвський, П. Кіреєвський, К. Аксаков, І. Аксаков, Ю. Самарін та ін.) ідеалізували все російське і протиставляли Росію Заходу (Європі), вважаючи, що «Росія повинна стати на чолі слов'янського світу й керувати ним», були проти позитивного вирішення польського й українського питань. Теоретичні положення слов'янофілів були викладені О. Хом'яковим у статті «О старом и новом» (1839 р.) [44], К. Аксаковим у роботах «О внутреннем состоянии России» (1855 р.) [45], «О русском возррении» (1856 р.) [46] і «Еще несколько слов о русском возррении» [47].

Представники другого – «західники» (К. Кавелін, Т. Грановський, П. Анєнков, М. Огарьов та ін.) розглядали «російську самобутність» як відсталість і виступали за її подолання не на основі розвитку «самобутніх елементів російського життя», а за рахунок досвіду Заходу (Європи).

Зрозуміло, що усе це відбивалося на «філософських експериментах» щодо місця та ролі «України» в російській історії. При цьому як перші, так і другі не розглядали українців окремим народом. Так, слав'янофіл В. Ламанський писав, що «малороссы и великороссы с белоруссами, при всех несходствах..., образуют один Русский народ, единую Русскую землю, плотно, неразрывно связанную одним знаменем веры и гражданских учреждений» [48, с. 17].

У середовищі української інтелігенції в цей час починає формуватися міф «селянської», «народної» української нації, де «народ» змушений був виконувати роль усіх класів суспільства. До середини ХІХ ст. цей міф спричинив появу руху «хлопоманів» як спроби моральної спокути елітою своєї вини «за зраду власного народу». В подальшому він розвинувся в українське народництво [8, с. 112]. Його основу становили освічені люди з українською самосвідомістю, які почали усвідомлювати себе «господарями не лише своєї території, а й усієї тої історії, що розгорталася на ній протягом минувших віків» [8, с. 221].

Проведений вище аналіз свідчить, що у ХVІІІ – середині ХІХ ст. українські інтелектуали, досліджуючи історію свого народу, як правило, відстоювали його автохтонність, а коріння виводили з давньокиївських часів. Разом з тим, вони виступали з позиції «нероздільності Південної і Північної Русі», розглядали

Україну (Малоросію) частиною російського імперського світу. Проте, починаючи з середини ХІХ ст., в українській історіографії почали формуватися нові підходи як до питання місця і ролі українського етносу в загальному історичному процесі, так і щодо витоків української етнокультурної ідентичності.

Не обійшли стороною проблеми походження українців і російські дослідники. На перших порах у підходах до цього питання не було єдності. Частина з них виходила з позиції «історичної руськості Малоросії». М. Полевой, а згодом і М. Погодін запропонували схему, за якою Давня Русь – це Росія, а справжніми «руссами» є лише росіяни (великороси). Українців (малоросів) вони вважали окремим народом, який веде свій початок з козаччини і який не має ніякого відношення до Київської Русі. Це викликало жваву дискусію в наукових колах Російської імперії. Перемогла офіційна точка зору, що Росія, як цілісна держава, та російська нація існували з часів Київської Русі, а українці (малороси) – це «молодші брати великоросів».

1. Касьянов Г. Теория нации та национализма / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1999.

2. Василенко Н. К. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя / Н. К. Василенко // Киевская старина. – 1894. – № 11.

3. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины / А. Лазаревский // Киевская старина. – № 12. – С. 351 – 387.

4. Грушевский М. С. Развитие украинских изучений в ХІХ в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения / М. С. Грушевский // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. 1.

5. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д. І. Дорошенко. – К., 1996. – 257 с.

6. Колесник І. І. Українська історіографія (ХУІІІ – початок ХХ століття) / І. І. Колесник. – К., 2000. – 256 с.

7. Кравченко Володимир. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / Володимир Кравченко – К., 2011. – 544 с.

8. Толочко Алексей. Киевская Русь и Малоросия в ХІХ веке / Алексей Толочко. – К., 2012. – 256 с.

9. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: В 2-х тт. / Д. І. Дорошенко. – К., 1992. – Т. 2.

10. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки; [переклад з староукраїнської мови В. О. Шевчука]. – К., 1992.
11. Величко С. В. Літопис / С. В. Величко. – Т. 1; [переклад з книжної української мови В. О. Шевчука]. – К., 1991.
12. Величко С. В. Літопис / С. В. Величко. – Т. 2; [переклад з книжної української мови В. О. Шевчука]. – К., 1991.
13. Симоновский П. И. Краткое описание о козацкомъ малороссійскомъ народъ и о военныхъ его дѣлахъ / П. И. Симоновский. – М., 1847.
14. Лукомский С. В. Собрание историческое / С. В. Лукомский // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам / Под ред. О. И. Левицкого. – К., 1878. – С. 323 – 372.
15. Мишецкий Семен. О козакахъ запорожскихъ, какъ оныя изъ древнихъ лѣтъ зачалися, и откуда свое происхождение имьютъ и въ какомъ состояніи нынѣ находятся / Семен Мишецкий. – М., 1847.
16. Одоевский В. Ф. Русские ночи / В. Ф. Одоевский. – Л., 1975. – 319 с.
17. Чаадаев П. Я. Филосовские письма / П. Я. Чаадаев. – Казань, 1906. – 99 с.
18. Милллер Г.-Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссіянахъ / Г.-Ф. Милллер. – М., 1846. – 108 с.
19. Рігельман Олександр. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Олександр Рігельман. – К., 1994.
20. Батюшков П. Н. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. Н. Батюшков. – СПб., 1888.
21. Киричук М. Волинь – земля українська / М. Киричук. – Луцьк, 1995.
22. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1849.
23. Военно-статистическое обозрение Волынской губерний. – СПб., 1850.
24. Руссов С. Волынские записки / С. Руссов. – СПб., 1809.
25. Волынская революция первой четверти XIX столетия. Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой // Киевская старина. – 1883. – Т. V. – С. 121 – 144, 319 – 365, 774 – 828.
26. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времени учреждения на Волини и Подолии после восстания 1831 г. русских школ взамен польских). – К., 1887.
27. Журба Олег. Київська археографічна комісія. 1843 – 1921. Нарис історії і діяльності / Олег. Журба. – К., 1993.
28. Ярмошик І. І. Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX – на початку XX століть / І. І. Ярмошик. – Житомир, 1998. – 24 с.
29. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К., 1993. – 656 с.

30. Н. П. (Николай Полевой). Малороссия, её обитатели и история / Н. П. (Николай Полевой) // Московский телеграф. – 1830. – № 17 – 18. – С. 77 – 92.
31. Назаренко М. Сокращенный рай: Украина между Гоголем и Шевченко / М. Назаренко // Новый мир. – 2009. – № 7.
32. Полевой Н. А. История русского народа / Н. А. Полевой. – Т. 2. – Москва, 1997.
33. Полевой Н. А. История русского народа / Н. А. Полевой. – Т. 1. – Москва, 1997.
34. Руссов С. В. Замечания на бранчливую статью в 17 и 18 книжках «Московского телеграфа» на 1830 год, помещенную по случаю издания г. Бантыш-Каменским Малороссийской истории / С. В. Руссов. – СПб., 1831.
35. Устрялов Н. О системе прагматической русской истории: Рассуждение, написанное на степень доктора философии / Н. Устрялов. – СПб., 1836.
36. Устрялов Н. «Русская история» / Н. Устрялов. — СПб., 1837–1841. – Ч. 1-5.
37. Михальченко Николай. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее / Николай Михальченко. – К., 2013. – 340 с.
38. Лангевіше Дітер. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Дітер Лангевіше. – К., 2008.
39. Иванова Людмила. Дискусія про українську мову в 30 – 60-х роках ХІХ ст. / Людмила Иванова // Історичний журнал. – 2010. – № 1-3. – С. 46 – 62.
40. Максимович М. О. К истории малороссийского языка / М. О. Максимович // Собр. соч. – К., 1880. – Т. 3.
41. Погодин М. П. Записка о древнем языке русаком М. П. Погодина (Письмо к И. И. Срезневскому) / М. П. Погодин // ИОРЯС. – Т. У. – Вып. 2. – СПб, 1856. – С. 70 – 92.
42. Максимович М. А. Критические замечания, относящиеся к истории Малороссии. И о мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом (Письмо к М. П. Погодину) / М. А. Максимович // Русская беседа. – 1857. – Т. ІУ. – Ч. І. – Кн. 8. – Отд. ІІІ.
43. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.) / А. И. Миллер. – СПб., 2000. – 240 с.
44. Хомяков А. С. Полное собрание сочинений. Том І – VIII / А. С. Хомяков. – М., 1900 – 1914.
45. Аксаков К. Полное собрание починений. Т. 1 / К. Аксаков. – М., 1861. – С. 72 – 91.
46. Аксаков К. О русском воззрении / К. Аксаков // Русская беседа. – 1856. – Кн. 1. – С. 84 – 86.
47. Аксаков К. Еще несколько слов о русском воззрении / К. Аксаков // Русская беседа. – 1856. – Кн. 2. – С. 139 – 147.
48. День. – 1861. – 21 октября (№ 2).